

STEFAN DMITRUK

Lublin

Zagadnienie Wielkiej Wojny w latach 1914–1915 na łamach oficjalnego czasopisma prawosławnej diecezji grodzieńskiej

Wstęp

Po wybuchu Wielkiej Wojny latem 1914 roku diecezja grodzieńska, wchodząca w skład Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (dalej: RCP), stała się wraz z eparchią nadwiślańską, chełmską i wileńską terenem zagrożonym działaniami wojennymi. W związku z tym na jej obszarze pojawiły się nowe zjawiska, takie jak: migracje ludności cywilnej z obszarów objętych działaniami wojennymi, napływ rannych żołnierzy rosyjskich z frontu, degradacja demograficzna struktury wiernych w wyniku częstych poborów i ubytków wskutek strat ponoszonych przez armię rosyjską, organizacja pomocy sierotom i dysfunkcyjnym rodzinom, reakcja i poglądy kleru na bieżące wydarzenia militarne czy też posługa duszpasterska w garnizonach rosyjskich na terenie diecezji grodzieńskiej. Po przełamaniu frontu wschodniego pod Gorlicami 2 maja 1915 roku, walkach odwrotowych armii rosyjskiej oraz postępującej ofensywy armii państw centralnych¹ latem 1915 roku eparchia zmierzyła się ponadto z masową ewakuacją ludności cywilnej². Próba

---

¹ Na temat sytuacji militarnej na froncie wschodnim wiosną i latem 1915 roku zob. m.in. J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991, s. 286–294; A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Warszawa 2014, s. 183–197, s. 563–565; M. Klimecki, *Gorlice 1915*, Warszawa 1991; M. Tomkiel, *Wojna mocarstw. Podlasie 1914–1915*, Białystok 2015; M. Tomkiel, M. Markowski, *Bielsk 1915 r. Zapomniana bitwa. Działania 12. Armii niemieckiej między Górną Narwią a Nurcem w sierpniu 1915 r.*, Białystok 2016; J. Bator, *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*, Kraków 2007.

² Eugeniusz Mironowicz szacuje, że z guberni grodzieńskiej w wyniku ewakuacji ludności w 1915 roku wyjechało 800 tysięcy osób (*Spoleczne, religijne i ekonomiczne skutki uchodźstwa 1915 r. w życiu białoruskiej ludności Białostoczczyzny*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty* Wrocławskie Studia Wschodnie 24, 2020

omówienia powyższych zjawisk jest kwerenda prasowa w oficjalnym organie diecezji — „Grodnienskich Jeparchialnych Wiedomostiach” (dalej: GJW; pol. „Grodzieńskie Wiadomości Diecezjalne”). Dwutygodnik drukowano w Grodnie od 1901 roku do momentu ewakuacji redakcji i organów omawianej struktury cerkiewnej w sierpniu 1915 roku w głąb Cesarstwa Rosyjskiego. Prezentowane badanie, oparte na analizie zawartości treści prasy, wpisuje się w szerokie zagadnienie ewakuacji ludności cywilnej z zachodnich guberni Rosji podczas I wojny światowej³ oraz czasopism

I wojny światowej w Europie Wschodniej, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015, s. 329). Wital Karnialuk określa liczbę bieżenców z tej samej guberni, powołując się na dane Komitetu Wielkiej Księżnej Tatiany (rosyjska organizacja niosąca pomoc ofiarom wojny) z 1 stycznia 1917 roku na 689 178 osób (W. Karnialuk, *Historycznaja demografija pierszaj suswietnaj wajny: bieźanstwa z zachodnich guberniau Rasijskaj imperyi (1914–1917 g.g.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” [dalej: „BZH”] 12, 1999, s. 43). Karnialuk twierdzi, że 1 stycznia 1914 roku gubernia grodzieńska liczyła 1 909 824 osób (*ibidem*, s. 43). Z kolei urzędowe rosyjskie dane statystyczne zebrane przed 1 sierpnia 1914 roku mówią o 2 094 300 mieszkańców guberni grodzieńskiej (*Statisticeskij jeżegodnik Rossii 1915 goda [god odinnadcaty]*, Piotrograd 1916, s. 35–36. Należy z dużą ostrożnością podchodzić do wiarygodności urzędowych danych. Publikowane informacje statystyczne były zaokrąglane do pełnych cyfr, co sugeruje przekłamanie źródłowe. Podobnie jest z datacją publikowanych urzędowych informacji). Oznacza to, że straty demograficzne guberni grodzieńskiej w wyniku poborów do armii, strat wojennych i bieżęstwa wahały się od 32,9% do 41,8%. W tym przedziale mieszczą się ubytki mieszkańców Grodna. Według Jana Snopki ludność miasta zmniejszyła się z 59 tysięcy (rosyjskie dane urzędowe z 1912 roku) do 23 tysięcy (dane z 1916 roku), czyli o 38,9% (*Rzady niemieckie w Grodnie i okolicy [1915–1917]*, „Studia Podlaskie” 22, 2014, s. 167). Wydaje się, że możliwe straty w skutek samego bieżęstwa w guberni grodzieńskiej oscyływały około 40%. Oszacowanie strat demograficznych ewakuacji ludności cywilnej podczas I wojny światowej z terenu zachodnich guberni ówczesnej Rosji wymaga dalszych pogłębionych badań archiwalnych i analiz, ustalone zaś wyżej dane nie są ostateczne.

³ W tekście stosuję terminy: „bieżęństwo” (pisane bez cudzysłowu) w stosunku do prawosławnych uchodźców cywilnych z Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Rosji, „ewakuacja” na określenie zaplanowanego wyjazdu ludzi, majątków państwowego, wojskowego, cerkiewnego i prywatnego oraz szersze ujęcie zagadnienia, „deportacja” na określenie zaplanowanej formy represji rosyjskiego państwa wobec ludności niemieckojęzycznej i żydowskiej, „wygnanie, uchodźstwo, tułactwo” w stosunku do zjawiska migracyjnego ludności polskiej, „migrację” zaś na przemieszczenia dobrowolne i przymusowe, które zaistniały na tym obszarze. Pełne uzasadnienie użytej terminologii zob. S. Dmitruk, *Wspomnienia o powrocie z bieżęstwa mieszkańca wsi Wilanowo z 1923 r.*, „BZH” 43, 2015, s. 214–215, przyp. 3. Więcej na temat bieżęstwa na terenie guberni grodzieńskiej i jego skutkach zob. między innymi: J. Miranowicz, *Ustup*, [w:] *Bieżęstwa*, red. W. Łuba, Białostok 2000, s. 5–10; *idem*, *Spoleczne, religijne i ekonomiczne skutki uchodźstwa...*, s. 329–341; B. Diemjaniuk, *Bieżęncy*, Łomża 2006; D. Fionik, *Jewakuacyja carkunaj majomasci u 1915 godzie i sprobj jaje wiartannia paslia 1921 goda na prykładzie Bielastoczszyny*, „BZH” 2 (6), 1996, s. 93–98; W. Karnialuk, *Historycznaja demografija...*, s. 22–44; *idem*, *Uspaminy bytych bieźancau (1915–1923 gg.) Bielastoczszyny jak krynica pa historyi Bielarusi p. p. XX st. (pa materyjalach zbornika Bieżęstwa 1915 goda)*, „BZH” 18, 2002, s. 185–193; *idem*, *Nastupstwa bieźanstwa Pierszaj suswietnaj wajny dla życharou Grodzienszczyny*, „BZH” 45, 2016, s. 72–81, s. 72–81; J. Snopko, *op. cit.*, s. 163–185.

cerkiewnych ukazujących się na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku⁴.

Diecezja grodzieńska przed 1914 roku i jej oficjalny organ prasowy

Eparchię grodzieńską RCP utworzono na podstawie ukazu cara Mikołaja II Romanowa (1868–1917) z 13 stycznia 1900 roku. Nową jednostkę administracyjną RCP wydzielono z diecezji litewskiej. Do wybuchu I wojny światowej jej obszar pokrywał się z terenem guberni grodzieńskiej. Początkowo dzieliła się na 26 dekanatów i 349 parafii⁵. W 1914 roku diecezja liczyła 351 parafii, 3 męskie klasztory i 1 żeński monaster⁶. Na jej terenie funkcjonowało 641 świątyń parafialnych, filialnych, monasterskich i kaplic cmentarnych w ramach 27 dekanatów⁷. Jej zwierzchnikiem był abp grodzieński i brzeski Michał (Jermakow; 1862–1930) rezydujący w Grodnie. Hierarcha miał do pomocy w zarządzaniu diecezją biskupa białostockiego Włodzimierza (Tichonickiego; 1873–1959), przebywającego w męskim monasterze pw. Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu. Posługę na terenie eparchii niosło 399 kapłanów, 32 diakonów i 350 psalmistów.

⁴ M. Kunkowska-Porębna, *Chełmskie czasopisma prawosławne przełomu XIX i XX w.*, „Roczniki Humanistyczne” 7, 1986, s. 99–107; S. Dmitruk, *Cenzura duchowna prasy prawosławnej na terenie wikariatu lubelskiego diecezji chełmsko-warszawskiej i diecezji chełmskiej (1875–1914)*, „Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów” 6, 2010, s. 94–100; *idem*, *Archimandryta Dionizy (Waledyński) na łamach „Chołmskoj Cerkownoj Żywni”*, [w:] *Ukrajinci Chołmszczyzny i Pidlaszczia: istoriczna dolja, duchowna i materialna kultura wprowadź wikiw. Zbirnyk naukowych prac*, Łuńc 2010, s. 308–316; *idem*, *Obraz Dumy Państwowej w prasie prawosławnej diecezji chełmskiej*, [w:] *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów Rosji*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik, Lublin 2008, s. 179–209; *idem*, „Chołmskaja Cerkownaja Żywni” w latach 1906–1911. *Przyczynek do problemu badawczego*, „Rocznik Chełmski” 12, 2008, s. 113–129.

⁵ H. Surynowicz, *Organizacja Cerkwi prawosławnej na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, Białystok 2004, s. 137, s. 149; D. Rusnak, *Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku*, „Latopisy Akademii Suprańskiej” 5, 2014, s. 221; A. Pytel, *Dzieje Cerkwi prawosławnej na terenie diecezji grodzieńskiej do roku 1900*, „Rocznik Teologiczny” 57, 2016, z. 2, s. 372.

⁶ *Wsiepoddanniejczyj otczet obier-prokurora Swiatejszago Sinoda po wiadomstwu prawosławnago ispowiedanija za 1914 god*, Pietrograd 1916, s. 4 n. [Priloženija].

⁷ Były to dekanaty: grodzieński, skidelski, indurski, wielkobrzostowski, sokółski, białostocki, bielski, drohiczyński, kleszczelowski, brzeski, włodawski, kamieniecki, wysokolitewski, poleski, kobryński, antopolski, czerewaczycki, iwanowski, bezdzieński, prużański, szereszewski, słonimski, kossowski, byteński, diatłowski, wołkowyski, podoroski. Struktura dekanalna diecezji grodzieńskiej na podstawie: *Adries Kalendar i Sprawocznaja Knizka Grodienkoj Gubiernii na 1915 god*, Grodno 1915 (cały).

Według sprawozdania oberprokuratora Świątobliwego Synodu RCP (dalej: Synod RCP) Włodzimierza Sabrela (1845–1929) omawiana struktura administracji cerkiewnej w 1914 roku liczyła 1 000 964 osoby wyznania prawosławnego, z czego 502 031 mężczyzn i 498 933 kobiety⁸. Oznaczało to, że średnia wielkość parafii eparchii grodzieńskiej wynosiła 2852 osoby. Według Lidii Müllerowej w rzymskokatolickiej archidiecezji wileńskiej, funkcjonującej w tym czasie na obszarze diecezji grodzieńskiej, na jedną parafię przypadało 4903 wiernych⁹.

Określenie wielkości procentowej społeczności prawosławnej w guberni grodzieńskiej przed I wojną światową jest kwestią problematyczną ze względu na podważaną w polskiej nauce wiarygodność urzędowych danych statystycznych administracji rosyjskiej z przełomu XIX i XX wieku¹⁰. W 1897 roku gubernię grodzieńską zamieszkiwało 1 603 409 osób, a przed 1 sierpnia 1914 roku — 2 094 300. Liczebność powiatów w wymienionych latach obrazuje tabela 1.

Tabela 1. Liczba mieszkańców guberni grodzieńskiej w 1897 i 1914 roku

Nazwa powiatu	Pow. w km ²	9 lutego 1897 roku			przed 1 sierpnia 1914 roku		
		kobiet	mężczyzn	razem	kobiet	mężczyzn	razem
grodzieński	4277	99 574	105 280	204 854	134 700	127 500	262 200
brzeski	4890	104 512	113 920	218 432	144 700	132 700	277 400
białostocki	2909	97 454	109 161	206 615	144 200	130 800	275 000
bielski	3568	82 968	81 473	164 441	110 500	106 000	216 500
wołkowyski	3820	73 756	74 965	148 721	102 400	101 900	204 300
kobryński	5267	90 772	93 681	184 453	120 500	117 200	237 700
próżański	4171	69 010	70 064	139 074	90 600	87 800	178 400
słonimski	7138	114 421	111 853	226 274	145 400	157 100	302 500
sokólski	2612	55 109	55 436	110 545	70 900	69 400	140 300
Razem	38 652	787 576	815 833	1 603 409	1 063 900	1 030 400	2 094 300

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Pierwaja Wsieobszczaja pierepis' nasielienija Rossijskoj imperii 1897 g. Grodzienskaja gubernija*, red. N. Trojnickij, S. Pietierburg 1904, tablica, s. 1; *Statisticzeskij jeżegodnik Rossii 1915 goda [god odinnadcaty]*, Pietrograd 1916, s. 35–36.

W końcu XIX wieku w guberni było ponad 919 tysięcy prawosławnych mieszkańców, co stanowiło około 57% całej populacji na omawianym terenie

⁸ *Wsiepoddanniejszj otczet...*, s. 26.

⁹ L. Müllerowa, *Organizacja (archi)diecezji wileńskiej w latach 1914–1984*, „Studia Teologiczne” 5–6, 1987–1988, s. 144.

¹⁰ Problem wiarygodności danych statystycznych z guberni grodzieńskiej podnosili w nauce: Małgorzata Choińska (*Spoleczeństwo miasta Tykocina w XVIII i XIX wieku*, Białystok 2013, s. 434 [wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. J. Maroszka, http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1314/1/Choińska_Malgorzata_doktorat.pdf (dostęp: 11.10.2016)], s. 129) oraz Adam Czesław Dobroński (*Infrastruktura społeczna i ekonomicz-* Wrocławskie Studia Wschodnie 24, 2020

(zob. tabela 2). Największe, powyżej 70%, skupiska prawosławnych występowały w południowo-wschodnich powiatach opisywanej jednostki administracyjnej. Ludność wyznania rzymskokatolickiego przeważała w powiatach sokólskim i białostockim, a biorąc pod uwagę całą gubernię, jej liczebność wynosiła ponad 386 tysięcy ludzi (24,1% wszystkich mieszkańców). Prawie 30% populacji powiatu białostockiego wyznawało judaizm. W skali guberni wyniosło to 17,5% (około 280 500 osób). Ponad 7200 protestantów mieszkało w powiecie białostockim, a około 1200 muzułmanów — Tatarów — przebywało w powiecie grodzieńskim. Staroobrzędowcy i przedstawiciele innych wyznań stanowili marginalny odsetek ludności w skali całej guberni grodzieńskiej.

Prezentowane dane z 1897 roku nie są reprezentatywne dla 1914 roku, ponieważ dzieli je 17 lat. Adam Czesław Dobroński ustalił, że w tym czasie w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego wystąpiła migracja osób wyznania mojżeszowego z głębi państwa¹¹. Konkluzję białostockiego historyka potwierdziła analiza statystyczna Kleszczel z lat 1865–1915 wykazująca znaczne zmiany w strukturze wyznaniowej tego miasta. Między 1903 a 1904 rokiem w podlaskim mieście liczebność społeczności żydowskiej wzrosła o ponad 39%¹². W związku z tym informacje z 1897 roku są jedynie orientacyjne i nie mogą być uznane za wiarygodne. Można je zastosować w analizie jako odniesienie do pozostałych danych. Informacje statystyczne wymagają dalszych dociekań naukowych¹³. Z tego powodu idee pojawiające się w tekstach GJW należy rozumieć raczej jako poglądy duchowieństwa RCP niż kapłanów posługujących w diecezji grodzieńskiej¹⁴. W periodyku najczęściej przedrukowywano teksty z innych cerkiewnych czasopism — między innymi „Cerkownogo Wiestnika”, „Charkowskich Jeparchialnych Wiedomosti”, „Moskowskich Jeparchialnych Wiedomosti” oraz publikowano różnego rodzaju oficjalne dokumenty wydawane przez Synod RCP, zwierzchnika eparchii, coroczne sprawozdania szkół i organizacji cerkiewnych z terenu eparchii grodzieńskiej. Wskazana liczba mieszkańców guberni grodzieńskiej z 1897 roku to teoretyczny krąg odbiorców czasopisma.

---

na guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914), Białystok 1980, s. 38–40). Do podobnych wniosków doszedł Stefan Dmitruk w analizie statystycznej ludności miasta Kleszczele na przełomie XIX i XX stulecia (*Spoleczeństwo miasta Kleszczele w latach 1864–1915 w świetle Pamiatnoj Kniżki Grodzienskoj Gubiernii* [w druku]). Kwestie statystyczne i demograficzne guberni grodzieńskiej z okresu po powstaniu styczniowym w dalszym ciągu wymagają analizy historycznej.

¹¹ A. Dobroński, *op. cit.*, s. 150.

¹² S. Dmitruk, *Spoleczeństwo miasta Kleszczele...*

¹³ Celem tekstu nie są ustalenie oraz interpretacja niepewnych danych statystycznych guberni grodzieńskiej sprzed 1914 roku.

¹⁴ Kwestia światopoglądu duchowieństwa prawosławnego z eparchii grodzieńskiej z przełomu XIX i XX wieku pozostaje w dalszym ciągu niezbadanym wątkiem naukowym.

Tabela 2. Ludność guberni grodzieńskiej według wyznania w 1897 roku

Nazwa powiatu	Praw.	%	Rk.	%	Prot.	%	Żydzi	%	M.	%	Star	%	Po	%
grodziński	105 963	51,6	55 794	27,2	741	0,4	41 027	20,0	1200	0,6	102	0,1	27	0,1
brzeski	155 514	71,2	13 803	6,3	2711	1,2	45 731	20,9	522	0,2	135	0,1	16	0,1
białostocki	41 619	20,2	97 448	47,1	7293	3,5	59 547	28,8	503	0,2	180	0,1	19	0,1
bielski	79 380	48,2	59 970	36,4	520	0,3	24 529	14,9	27	0,1	2	0,0	13	0,1
wółkowyski	86 131	57,9	43 432	29,3	480	0,3	18 470	12,4	192	0,1	10	0,0	6	0,0
kobryński	153 397	83,1	5174	2,8	220	0,1	25 549	13,7	275	0,1	25	0,1	13	0,1
próżański	109 663	78,8	10 928	7,8	400	0,3	17 826	12,8	224	0,1	21	0,1	12	0,1
ślonimski	167 654	74,0	23 388	10,3	156	0,1	34 518	15,2	542	0,1	18	0,1	11	0,1
sokólski	20 025	18,2	76 582	69,3	166	0,2	13 302	12,0	246	0,2	11	0,1	6	0,0
Razem	919 346	57,3	386 519	24,1	12687	0,8	280 499	17,5	3731	0,2	504	0,1	123	0,0

Skróty w tabeli: praw. — prawosławni; rk. — rzymscy katolicy; prot. — protestanci; m. — mahometanie; star — staroobrzędowcy; po — pozostali

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Pierwaja Wsieobszczaja pierepis' nasielenija Rossijskoj impierii 1897 g. Grodzieńskaja gubernija*, red. N. Trojnickij, S. Pietierburg 1904, tablica, s. 3.

W praktyce prawdopodobnie każda z parafii otrzymywała obligatoryjne oraz dodatkowo zamawiane egzemplarze dwutygodnika i kolportowała je we własnym zakresie. Dokładny nakład GJW nie jest znany. Kwestie związane z analizą prasoznawczą gazety wymagają dalszych badań, głównie archiwalnych.

GJW wobec wybuchu wojny i działań wojennych

Na początku sierpnia 1914 roku redakcja czasopisma zamieściła manifest cara Mikołaja II Romanowa (1868–1917) skierowany do osób zamieszkałych w Imperium Rosyjskim, który zawierał informację o wybuchu wojny między Rosją a Austro-Węgrami i Niemcami. Cesarz podkreślał w nim solidarność Rosji z narodem serbskim oraz informował obywateli o wypowiedzeniu wojny Rosji przez państwo niemieckie. Mikołaj II wzywał wszystkich obywateli do obrony państwa, zwracając uwagę na jedność narodu rosyjskiego¹⁵. Synod RCP zobowiązał duchownych do odczytania carskiej odezwy w każdej cerkwi na terenie Rosji¹⁶.

Jednocześnie wydrukowano odezwę Synodu RCP odwołującą się do uczuć patriotycznych i religijnych. Synod wzywał wiernych do obrony ojczyzny, cara, Cerkwi prawosławnej i jedności narodowej. Była to sprawdzona w tradycyjnej rosyjskiej propagandzie konserwatywna idea: tak zwana triada Sergiusza Uwarowa (1786–1855)¹⁷. Tekst odezwy miał być odczytany wernym we wszystkich świątyniach Imperium Rosyjskiego¹⁸.

W tak szczególnych okolicznościach abp grodzieński i brzeski Michał zwrócił się do duchownych oraz swojej pastwy ze specjalną odezwą. Hierarcha stwierdzał w niej, że żołnierze powinni być „gotowi, by oddać swoje życie za

¹⁵ Idea jedności narodowej i jedności słowiańskiej była popularna w kręgach cerkiewnych przed I wojną światową. Również środowisko związane z diecezją chełmską popularyzowało na łamach prasy cerkiewnej wymienione hasła (zob. S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo...*, s. 319–322). Po wybuchu Wielkiej Wojny kontynuowano jej propagowanie na łamach periodyków cerkiewnych o charakterze ogólnorosyjskim (zob. A. Połunow, *W oczekiwaniu na nowy świat: powojenna przyszłość Europy Wschodniej, Bałkanów i Bliskiego Wschodu w koncepcjach środowisk Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu Pierwszej Wojny Światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016, s. 280).

¹⁶ GJW 1914, nr 29, s. 223–225, s. 227.

¹⁷ *Ibidem*, s. 226–228. Szerzej o popularnej wśród duchowieństwa RCP idei konserwatywnej i narodowej „Samowładztwo-Prawosławie-Narodowość” (tak zwana triada S. Uwarowa) zob. m.in. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław 1985, s. 288–289; H. Głębocki, *Imperium Rosyjskie wobec kwestii narodowych a problem ewolucji rosyjskiej idei narodowej (w epoce wojny krymskiej)*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. Borejsza, G. Bąbiak, Warszawa 2008, s. 34.

¹⁸ *Wsiepoddaniejszyj otcziet...*, s. 14.

Wiarę, Cara i Ojczyznę”¹⁹, wiernych zaś wzywał do zbiórki środków finansowych wspierających Rosyjski Czerwony Krzyż oraz diecezjalne organizacje niosące pomoc wdowom i sierotom po poległych żołnierzach. Zalecał żołnierzom obronę świątyń prawosławnych i Rosji.

„Pasterze powinni być przykładem duchownej walki i męstwa wzbudzając w trzodzie wiarę w Opatrzność Bożą, twardą nadzieję na miłość Boską, w żadnym wypadku nie powinni zostawiać samych sobie wiernych — głównie w niespokojnych chwilach i dniach”²⁰ — apelował abp Michał. Namawiał duchownych i parafian do poprawy bytu materialnego szczególnie tych rodzin, w których jedyni żywicieli udali się na front. Hierarcha zdecydował, że każdy duchowny eparchii grodzieńskiej będzie przekazywał 1 rubel, psalmista 25 kopiejek, a parafie 2–3% środków finansowych z każdorazowej zbiórki pieniędzy na potrzeby organizowanego w diecezji Komitetu Pomocy Rannym Żołnierzom²¹.

W lipcu 1915 roku Synod RCP powtórnie zwrócił się ze specjalnym orędziem do swoich wiernych²². Hierarchowie ponownie wezwali pastwę do ofiar na rzecz ojczyzny i cara, a także do modlitw w intencji wygrania wojny przez Rosję. Należy zaznaczyć, że dostojnicy cerkiewni nie informowali w dokumencie o klęsce armii rosyjskiej na froncie wschodnim, odwróceniu wojska ani możliwej ewakuacji aparatu państwowego, wojskowego, cerkiewnego czy cywili z zachodnich guberni rosyjskich mimo trwających od 1909 roku przygotowań do takiej operacji²³. W orędziu z lata 1915 roku Synod RCP nie powiadamiał ludności o skomplikowanej sytuacji militarno-politycznej państwa rosyjskiego.

Idee polityczne

Na szpaltach analizowanego czasopisma, po publikacjach odezw Synodu RCP i zwierzchnika diecezji grodzieńskiej w sierpniu 1914 roku, pojawiły się

¹⁹ GJW 1914, nr 29, s. 228. Apel grodzieńskiego hierarchy nawiązuje do wspomnianej tak zwanej triady S. Uwarowa.

²⁰ *Ibidem*, s. 229.

²¹ GJW 1914, nr 34–35, s. 435–436.

²² GJW 1915, nr 17–18, s. 137–140.

²³ Archiwum Państwowe w Lublinie, Kancelaria Gubernatora Chełmskiego (1913–1918), sygn. 122, k. 141–143; K. P. Pękała, *Migracje ludności w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), s. 101–102; D. Fionik, *op. cit.*, s. 93–94. W eparchii chełmskiej dokumentację ewakuacyjną sporządzono w latach 1912–1913, w eparchii zaś grodzieńskiej w lutym 1914 roku. Przykładem planowanego wyjazdu urzędów różnych szczebli jest administracja guberni lubelskiej ewakuowana podczas ofensywy armii austro-węgierskiej późnym latem 1914 roku — zob. K. Latawiec, *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2, 2002, s. 43–55. Wrocławskie Studia Wschodnie 24, 2020

teksty związane z promowaniem postaw patriotycznych wśród czytelników, wpisując się tym samym w ówczesny światopogląd duchowieństwa i hierarchii RCP. GJW szerzyły ideę jedności narodów słowiańskich pod egidą Rosji — tak zwane panslawizm i neoslawizm²⁴. Na łamach czasopisma oskarżano państwo niemieckie o wywołanie konfliktu zbrojnego²⁵. W artykule promującym Rosję, jako obrońcę narodów słowiańskich czytamy:

Rosja przyjęła rzucone jej wyzwanie. Jak przedstawiciel plemion słowiańskich wyciągnęła miecz w obronie niezależności Słowian, honoru i godności. Rosjanie prowadzą walkę celem zabezpieczenia w Europie normalnego życia. Ręka w rękę idą z nią przedstawiciele świata romańskiego i anglosaskiego. Wszyscy skierowali się przeciwko wojownicemu germanizmowi, depczącego prawo międzynarodowe, który nie chce uznać równowagi politycznej²⁶.

Publicysta innego tekstu podkreślał zaangażowanie imperium carów w konflikt: Rosja obnażyła swój miecz do wojny wyzwolenczej. Słowianie wchodzą na wielką historyczną, drogę²⁷.

Pod kątem historycznym przedruki uzasadniały walkę między światami słowiańskim i germańskim w ciągu dziejów oraz forsowały ideę panslawizmu²⁸. O klęsce gorlickiej, utracie twierdzy przemyskiej oraz przełamaniu frontu wschodniego przez armie państw centralnych i odwróceniu armii carskiej późną wiosną 1915 roku nie informowano wiernych. W lipcu 1915 roku budowano w czytelnikach GJW poczucie wielkiej misji cywilizacyjnej stojącej przed państwem rosyjskim w toczącej się wojnie: „Bronimy wolności Europy, której częścią jesteśmy, bronimy te wielkie ogniska ogólnoludzkiej kultury, ściśle współdziałające, które są niezbędne dla naszego wzrostu i rozwoju kulturowego”²⁹.

Treść zawarta w przedrukowanym z „Cerkownogo Wiestnika” tekście nawiązywała do przedwojennych poglądów dotyczących opanowania Stambułu (w nomenklaturze rosyjskiej Konstantynopola) przez państwo rosyjskie³⁰. Wiosną 1915 roku teoretycznie istniała możliwość wygrania przez siły brytyjsko-francuskie operacji desantowej na półwyspie Gallipoli i wkroczenia wojsk

²⁴ Więcej o panslawizmie i neoslawizmie zob. m.in. H. Głębocki, *op. cit.*, s. 42–46; A. Giza, *Neoslawiści i Polacy. 1906–1910*, Szczecin 1984, s. 15 n.

²⁵ GJW 1914, nr 32–33, s. 418.

²⁶ GJW 1914, nr 36–37, s. 441.

²⁷ *Ibidem*, s. 450.

²⁸ *Ibidem*, s. 451–456; GJW 1914, nr 42–43, s. 526–531. Wątek starcia idei słowiańskiej z germańską pojawił się na łamach jednego z głównych i poczytnych periodyków RCP, „Cerkownogo Wiestnika”, jesienią 1914 roku (A. Połunow, *op. cit.*, s. 284).

²⁹ GJW 1915, nr 15–16, s. 299.

³⁰ GJW 1915, nr 13–14, s. 268–274. Prawdopodobnie był to przedruk tekstu z „Cerkownogo Wiestnika” rosyjskiego filozofa religii Włodzimierza Erna (1882–1917). Szerzej o poglądach Erna dotyczącego wizji zdobycia Konstantynopola przez armię rosyjską zob. A. Połunow, *op. cit.*, s. 289–290. Szerzej o koncepcjach politycznych i militarnych mocarstw europejskich wobec cieśnin czarnomorskich zob. M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.

ententy do tureckiej stolicy³¹, co spowodowało, że w kręgach cerkiewnych odżyła nadzieja na realizację rosyjskiego marzenia politycznego. Cerkiewni publicyści zadawali pytanie: „Dla kogo Anglicy starają się ponieść mnóstwo ofiar przy forsowaniu Darnanel — dla siebie czy dla nas?”³².

Autor przedruku konkludował, że Rosja w znaczący sposób uczestniczyła w walce z państwem niemieckim i austro-węgierskim, przyczyniając się do militarnych sukcesów ententy na innych frontach. W związku z tym w przyszłości liczone na wypełnienie zobowiązań sojuszniczych Wielkiej Brytanii i Francji związanych z oddaniem pod berło Romanowów cieśnin czarnomorskich³³.

Jesienią 1914 roku armia rosyjska zajęła Galicję Wschodnią³⁴. Po jej zdobyciu na szpaltach GJW ukazały się propagandowe teksty poświęcone historii okupowanego obszaru³⁵. W publikacji ludność ukraińską, łemkowską, bojkowską i huculską z terenów Galicji, Bukowiny oraz Węgier cerkiewni działacze zaliczali do jednego rosyjskiego narodu. Wymienione etnosy określano terminami „Rusini” lub „Małorusini”³⁶. Publicysta przedruku na łamach grodzieńskiego periodyku konkludował:

W głębi swojej duszy ten gnieciony i pogrążony w smutku naród zawsze taił nadzieję na to, że jego starszy brat, naród rosyjski, mieszkający po tej stronie austriackiej granicy, nie pozostawi go samego sobie. Zawsze myśli galicyjsko-ruskiego narodu były skierowane w stronę Tronu Rosyjskiego, który przyniósł oswobodzenie z obcego jarzma³⁷.

Wiosną 1915 roku GJW zaprzeczały donosom włoskiej gazety „Corriere d'Italia” na temat rosyjskiej polityki antykatolickiej w Galicji. W grodzieńskim dwutygodniku podkreślano, jak duże znaczenie dla państwa i Cerkwi ma zajęcie tego terenu³⁸.

³¹ Ogólnie o operacji dardanelskiej zob. m.in. A. Chwalba, *op. cit.*, s. 173–181; M. Tanty, *op. cit.*; Z. S. Zalewski, *Dardanele i Gallipoli w polityce i strategii mocarstw europejskich podczas I wojny światowej*, Olsztyn 2001, s. 324–325; s. 80–182.

³² GJW 1915, nr 13–14, s. 270.

³³ *Ibidem*, s. 273.

³⁴ Omówienie działań militarnych od ofensywy armii austro-węgierskiej późnym latem 1914 roku do zajęcia Lwowa w 1915 roku przez wojsko monarchii cesarsko-królewskiej zob. m.in. J. Bator, *op. cit.* Analiza okupacji rosyjskiej Galicji, w tym akcji propagandowej na tym terenie w latach 1914–1915 zob. m.in. J.Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny*, Kielce 2012, s. 55–144.

³⁵ GJW 1915, nr 3–4, s. 91–102; GJW 1915, nr 9–10, s. 189–192.

³⁶ GJW 1915, nr 3–4, s. 91. Analiza idei konfesyjno-politycznych wobec Galicji na przełomie XIX i XX wieku, rosyjskich koncepcji politycznych, okupacja tego terenu podczas I wojny światowej oraz terminów związanych z określeniem poszczególnych nacji zob. W. Osadczy, *„Święta Ruś”. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.

³⁷ GJW 1915, nr 3–4, s. 101–102.

³⁸ GJW 1915, nr 11–12, s. 228–234.

Akcja propagandowa

Od początku 1915 roku na łamach GJW wyolbrzymiano fakty, straszono postępowaniem armii niemieckiej wobec ludności cywilnej na okupowanych terenach. Ten zabieg służył budowaniu strachu i nienawiści w odbiorcach czasopisma:

Nie bez powodu wojsko niemieckie ze szczególnym okrucieństwem niszczy stare pomniki chrześcijaństwa — świątynie Boże. Wojna ukazała prawdziwą wartość kultury niemieckiej — jej zezwierzczenie, a gwałtowne zdarzenia potwierdziły jak jest obca duchem narodowi rosyjskiemu. Dobrze się stało, że upadła w naszych umysłach niczym wieża babilońska³⁹.

Cesarza Wilhelma II Hohenzollerna (1859–1941) określano mianem „podżegacza wojny”⁴⁰. Państwo niemieckie GJW przedstawiały jako słabe gospodarzo, bez zasobów mineralnych, z załamanym handlem, popełniające błędy militarne i stojące u progu głodu. Armia cesarska według cerkiewnych publicystów miała stracić około 30% żołnierzy i oficerów⁴¹. Działacze cerkiewni krytykowali:

Co obecnie widzimy ze strony kulturalnych chrześcijan Niemców? Walcząc z Francuzami, z szorstkim, dzikim, często barbarzyńskim okrucieństwem kierują swoje niszczycielskie uderzenie na starą, świątynię chrześcijańską, katolicką katedrę w Reims doprowadzając ją do całkowitego zniszczenia i ruiny⁴².

W maju 1915 roku GJW oskarżały naród niemiecki:

Co mamy mówić o takich zniewagach, które stosują germańscy i austriaccy Niemcy wobec cerkwi prawosławnych i kościołów katolickich w Rosji, Polsce i Serbii? Chrześcijańskie świątynie i ołtarze zamienia się w koniusznie, miejsca uczty alkoholowej i bezwstydných szyderstw wobec bezbronych kobiet...⁴³

Treść przedruku wzbudzała negatywne emocje oraz szerzyła strach przed armią przeciwnika wśród prawosławnych mieszkańców guberni grodzieńskiej. Podczas prowadzonych działań wojennych zarzucano żołnierzom niemieckim naruszenie prawa międzynarodowego i różnego rodzaju okrucieństwa:

Współcześni Niemcy naruszają święte prawo, wypracowane przez kulturę chrześcijańską, bezlitośnie dokonując egzekucji i rzucając bomby z aeroplanów na organizacje sanitarne przeciwnika. Sami podstępnie wykorzystują znak „Czerwonego Krzyża”, by wprowadzić w błąd przeciwnika i zbliżyć do niego swoją zabójczą, nieoznaczoną, broń i pojazdy zbrojne itp. Nad rannymi, którzy pozostali na polu walki lub dostali się do niewoli, Niemcy bezlitośnie stosują nieludzkie okrucieństwa, które byłyby możliwe tylko wśród dzikich ludzi lub w czasach przedchrześcijańskich⁴⁴.

³⁹ GJW 1915, nr 1–2, s. 4.

⁴⁰ GJW 1915, nr 5–6, s. 111.

⁴¹ *Ibidem*, s. 114–118.

⁴² GJW 1915, nr 9–10, s. 178.

⁴³ *Ibidem*, s. 180.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 182–183.

Publikowane wiosną 1915 roku teksty zawierały realistyczne, wywołujące w odbiorcach silne emocje opisy zbrodni wojennych:

Niemcy rannym oficerom, którzy trafili do niewoli, wyklutwali oczy bagnietami, kozakom obcinali nosy i uszy lub wbijali do gardła bagniet. Na pobojowisku można spotkać rosyjskich oficerów i żołnierzy pozostawionych przez Niemców z wyklutymi oczami, połamanymi rękoma, obciętymi nosami itp.⁴⁵

W tekście stwierdzono, że „Niemiecka armia nie jest wojskiem kulturalnych Europejczyków, a zorganizowaną armią nieczułych rozbójników, dla których nie ma żadnej świętości”⁴⁶. GJW zarzucały nadzwyczaj brutalne działania żołnierzy niemieckich dokonywane wobec rzymskokatolickich kościołów, prawosławnych cerkwi, monasterów i świętości⁴⁷.

Propagandowy wizerunek postępowania żołnierzy niemieckich nie był czymś wyjątkowym w ówczesnej prasie ukazującej się na terenie zachodnich guberni rosyjskich⁴⁸. Katarzyna Sierakowska, zgadzając się z ustaleniami Krzysztofa Stępnika⁴⁹, potwierdziła pejoratywny oraz brutalny obraz armii kajzera w oczach mieszkańców Królestwa Polskiego i zachodnich rubieży Rosji z pierwszego roku konfliktu. Według warszawskiej badaczki: „Miało to służyć mobilizacji społeczeństwa do walki i wyznaczyć obszar kanalizowania społecznych emocji”⁵⁰. W latach 1914 i 1915 prasa drukowana na terenie Niemiec używała podobnych argumentów odnośnie do zachowania armii rosyjskiej wobec poddanych cesarza Wilhelma II⁵¹.

Tego typu publikacje stały się jednym ze źródeł poczucia przerażenia, trwogi, lęku czy narastającego odczucia zagrożenia, paniki i strachu wśród ludności chłopskiej guberni grodzieńskiej późną wiosną i latem 1915 roku⁵². Jedną

⁴⁵ *Ibidem*, s. 184.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 186.

⁴⁷ GJW, 1915, nr 15–16, s. 303.

⁴⁸ K. Sierakowska, *Śmierć — wygnanie — głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny. 1914–1918*, Warszawa 2015, s. 64; M. Sikorska-Kowalska, *Postawy łodzian w wielonarodowym mieście wobec wybuchu I wojny światowej. Łódź i jego mieszkańcy w 1914 roku w świetle prasy lokalnej*, [w:] *O wojnę powszechną za wolność ludów... I wojna światowa na ziemiach polskich — aspekty społeczne, polityczne i militarne. Studia i materiały*, red. R. Kotowski, L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, Kielce 2014, s. 62.

⁴⁹ K. Stępnik, *Rekoniesans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej*, Lublin 1997, s. 154–156.

⁵⁰ K. Sierakowska, *op. cit.*, s. 64.

⁵¹ *Ibidem*; W. Brodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 1. *Imperia. 1912–1916*, Warszawa 2014, s. 301; P. Burek, *Rosja w propagandzie niemieckiej podczas I wojny światowej w świetle „Deuche Warschauer Zeitung”*, Warszawa 2010, s. 97–105.

⁵² *Bieżanstwa...*, s. 24, 47, 52, 78, 90, 116, 119, 124, 171, 174, 202, 205. Do podobnego wniosku doszli W. Brodziej i M. Górny oraz Mariusz Korzeniowski — zob. W. Brodziej, M. Górny, *op. cit.*, s. 311; M. Korzeniowski, *Uchodźcy z ziem polskich w okresie I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016, s. 109. Małgorzata Przeniosło i Marek Przeniosło zwracają uwagę na rozboje, grabieże

z możliwych przyczyn tego zjawiska był znaczny analfabetyzm występujący u progu I wojny światowej wśród wymienionej społeczności⁵³. Ludność cywilna prawdopodobnie miała problemy z selekcją informacji i jej realną oceną, a także mogła stać się docelowym obiektem skanalizowanych wieści upowszechnianych między innymi przez prawosławne duchowieństwo. Informacje dały podstawę do tworzenia różnych plotek oraz pogłosek, często wyolbrzymianych i budzących grozę, pojawiających się wśród mieszkańców północnego Podlasia, Białostockizny i Grodzieńszczyzny wraz ze zbliżającym się frontem w sierpniu 1915 roku. Propagandowy wizerunek postępowania żołnierzy niemieckich wykorzystwała władza administracyjna, cerkiewna i wojskowa podczas ewakuacji ludności cywilnej z terenu guberni grodzieńskiej latem 1915 roku⁵⁴. Potwierdzają to wspomnienia bieżących z powiatu bielskiego i białostockiego⁵⁵.

---

i gwałty dokonywane przez żołnierzy armii stron walczących na froncie wschodnim w I wojnie światowej, co wpływało na nastroje ludności cywilnej oraz wymienione zagrożenia i postawy (zob. M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Codziennosc ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych w latach Wielkiej Wojny*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016, s. 73).

⁵³ Adam Czesław Dobroński ustalił że, w styczniu 1897 roku w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej: białostockim, bielskim i sokólskim, stopień analfabetyzmu wynosił 61,6% [A.C. Dobroński, *op. cit.*, s. 523]. Według Adama Miodowskiego w 1897 roku umiejętność pisania posiadało 42,8% mieszkańców powiatu białostockiego [A. Miodowski, *Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostockiznie u progu XX wieku*, „Studia Podlaskie” 24, 2016, s. 118]. W świetle oficjalnej statystyki rosyjskiej za 1913 roku na 1000 mieszkańców guberni grodzieńskiej 292 osoby umiały czytać i pisać — zob. *Statisticzskij jeżegodnik Rossii. 1913 g. (god diesiaty)*, S. Pietierburg 1914, s. 82. Ponieważ dane są zbyt odległe w czasie, zjawisko analfabetyzmu i stopień edukacji mieszkańców guberni grodzieńskiej wymagają dalszych badań naukowych.

⁵⁴ Włodzimierz Brodziej i Maciej Górny podkreślają paradoks akcji ewakuacyjnej 1915 roku z Królestwa Polskiego oraz obalają mit dotyczący postępowania żołnierzy niemieckich: „Armia prowadziła wobec własnej ludności politykę bezwzględnej przemocy. Sojusznikiem mieszkańców Królestwa stali się natomiast atakujący żołnierze państw centralnych. Austro-węgierska i niemiecka żandarmeria rozstrzeliwała pochwyconych podpalaczy” (cyt. za: W. Brodziej, M. Górny, *op. cit.*, s. 156).

⁵⁵ *Bieżeństwa...*, s. 24, 47, 78, 171, 197, 200, 205, 250. Również teksty z opracowania *Jestem, bo wrócili. Przywracanie pamięci w setną rocznicę bieżeństwa*, red. K. Sawczuk, A. Kondratiuk, A. Szerszunowicz, Białystok 2017 (s. 51, 78, 96, 107, 113, 159, 167, 189, 240, 291) zawierają informacje dotyczące wpływu propagandy na mieszkańców wsi powiatu bielskiego i białostockiego oraz udziału prawosławnego duchowieństwa w jej szerzeniu. Potwierdza to, że indoktrynacja była jednym z decydujących czynników wpływających na decyzję rodzin o udaniu się w głąb Rosji latem 1915 roku. Opracowanie *Jestem, bo wrócili...* zawiera prace konkursu zorganizowanego w 2015 roku przez Stowarzyszenie „OrthNet” i portale: Cerkiew.pl i Biezenstwo.pl. Teksty potomków uchodźców przywołują pamięć o bieżeństwie 1915 roku funkcjonujących w ich rodzinie (często są to zapisy pamięci o pamięci w dowolnej formie przekazu) i pełniącą z perspektywy badania uzupełnienie i funkcję pomocniczą.

Dzięki kolportażowi GJW w parafiach, czytelnich, szkołach parafialnych eparchii artykuły tam drukowane wpłynęły na decyzje ludności prawosławnej latem 1915 roku. Ukierunkowana akcja propagandowa gazety cerkiewnej, prowadzona od samego początku wojny, wpłynęła na zachowanie się wiernych mieszkających na terenie eparchii grodzieńskiej. Była jedną z przyczyn masowego uchodźstwa ludności cywilnej w głąb Rosji podczas I wojny światowej, a także umożliwiła sprawne przeprowadzenie ewakuacji rosyjskiemu aparatowi wojskowemu⁵⁶.

Wzmocnienie nastrojów patriotycznych

Prawosławni hierarchowie — abp Michał i bp Włodzimierz — zaangażowali się w działalność narodową, próbę rozbudzenia uczuć patriotycznych oraz religijnych żołnierzy i wiernych diecezji grodzieńskiej, sprawowali posługę kapelańską nad żołnierzami i oficerami. Pierwszy z nich, władca Michał, celebrował w Grodnie nabożeństwa błagalne z prośbą o zwycięstwo armii rosyjskiej nad wrogiem⁵⁷. Hierarcha, wspólnie z ks. Konstantym Michałowskim, duchownym cerkwi katedralnej w Grodnie, 28 września 1914 roku wizytował załogę prawobrzeżnych fortów twierdzy grodzieńskiej, a żołnierzy zachęcał do „odwagi i męstwa, oddania swojego życia za wiarę, Cara i Ojczyznę”⁵⁸. Arcybiskup Michał odwiedzał rannych żołnierzy w grodzieńskich szpitalach wojennych⁵⁹, a 15 listopada 1914 roku podjął gościną cara Mikołaja II i carycę Aleksandrę przebywających w Grodnie. Z inicjatywy zwierzchnika diecezji grodzieńskiej w połowie grudnia 1914 roku zorganizowano koncert chóru diecezjalnego kierowanego przez ks. Jerzego Bańkowskiego. Wydarzenie odbyło się w grodzieńskim szpitalu wojennym⁶⁰. W trakcie tak zwanej zimowej bitwy na jeziorach mazurskich w lutym 1915 roku abp Michał wraz z mnichami z monasteru pw. św. Borysa i św. Gleba w Grodnie codziennie prowadził nabożeństwa błagalne, wizytował umocnie-

---

⁵⁶ Konkluzję dotyczącą wykorzystania propagandowego wizerunku postępowania żołnierzy niemieckich przez władzę administracyjną, cerkiewną i wojskową potwierdzają wspomnienia bieżenców z powiatów bielskiego. Warto podkreślić, że niezwykle sugestywny i obrazowy mit propagandowy „obcinania piersi dla kobiet przez żołnierzy niemieckich”, który przekształcił się w bardzo popularną w 1915 roku wśród mieszkańców z rejonu Bielska Podlaskiego plotkę o silnym zabarwieniu emocjonalnym, nie był rozpowszechniany na łamach GJW. Na identyczny mit i plotkę związany z obcinaniem piersi kobietom niemieckim przez żołnierzy rosyjskich podczas ofensywy w Prusach Wschodnich w 1914 roku wskazuje Paweł Burek (zob. *idem*, *op. cit.*, s. 55–63).

⁵⁷ GJW 1915, nr 5–6, s. 119–121; GJW 1915, nr 7–8, s. 157.

⁵⁸ GJW 1914, nr 46–47, s. 576.

⁵⁹ GJW 1915, nr 7–8, s. 162, 165.

⁶⁰ GJW 1914, nr 46–47, s. 574–590.

nia twierdzy, sprawował pochówki zabitych żołnierzy oraz odwiedzał chorych i rannych żołnierzy w szpitalach grodzieńskich⁶¹. Z kolei bp Włodzimierz 20 kwietnia 1915 roku odwiedził garnizon twierdzy Osowiec, a także sprawował nabożeństwo w cerkwi osowieckiej⁶². Na początku maja 1915 roku car Mikołaj II nagrodił abp. Michała listem pochwalnym, a bp. Włodzimierza Orderem św. Włodzimierza II stopnia za działalność pasterską wśród rosyjskich żołnierzy⁶³.

W trakcie jesiennych wizyt kanonicznych na terytorium eparchii jej wikariusz, bp Włodzimierz, w wygłaszanych homiliach zwracał uwagę na otaczanie przez duchownych opieką materialną i duchową rodzin, które wysłały mężczyzn na front⁶⁴. Hierarcha zachęcał wiernych do obrony wiary, ojczyzny i cara, składania ofiar pieniężnych we wszelkich zbiórkach związanych z działalnością dobroczynną na rzecz ofiar konfliktu, a kobiety do zaangażowania się w organizację i pomoc rannym żołnierzom oraz rodzinom poległych. W każdej odwiedzanej świątyni bp Włodzimierz sprawował nabożeństwa w intencji zwycięstwa wojsk rosyjskich, a także poległych żołnierzy. Taka postawa prawosławnego hierarchy RCP miała na celu wzbudzenie i utrwalenie uczuć patriotyczno-narodowych oraz religijnych wśród ludności eparchii grodzieńskiej. Władyka uczestniczył w spotkaniach patriotycznych organizowanych w szkołach cerkiewnych i parafiach, które przeważnie wieńczył hymn Rosji *Boże chroń Cara*. Biskup Włodzimierz starał się odwiedzać w poszczególnych miastach szpitale i lazarety z rannymi oficerami oraz żołnierzami⁶⁵.

Od początku wybuchu Wielkiej Wojny również duchowni aktywnie włączali się w różnego rodzaju spotkania o charakterze patriotycznym organizowane głównie przez szkoły cerkiewne. Byli zaangażowani w kolportaż ulotek, broszur i gazet o charakterze narodowym⁶⁶.

Działalność dobroczynna. Zbiórki materialne i finansowe

Dwudziestego lipca 1914 roku zarząd Rosyjskiego Czerwonego Krzyża (dalej: RCzK) zwrócił się z prośbą do abp. Michała o organizację parafialnych zbiórek pieniędzy, a Towarzystwo Białego Krzyża, czyli rosyjska wojskowa organizacja niosąca pomoc rannym, poprosiło o kwotę w dniu 4 grudnia 1914 roku (święto cerkiewne Wprowadzenie do świątyni Bogurodzicy).

⁶¹ GJW 1915, nr 5–6, s. 120–121; GJW 1915, nr 7–8, s. 165–172.

⁶² GJW 1915, nr 7–8, s. 172.

⁶³ GJW 1915, nr 9–10, s. 63–64.

⁶⁴ GJW 1914, nr 42–43, s. 501.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 500–517; GJW 1914, nr 44–45, s. 533–562.

⁶⁶ GJW 1914, nr 38–39, s. 468–469.

Grodzieński hierarcha wyraził zgodę na obie akcje. Tę ostatnią organizację parafie mogły wesprzeć finansowo, wysyłając pieniądze pod petersburskim adresem⁶⁷.

Pierwszą reakcją na apele władzy Michała było zorganizowanie zbiórki pieniędzy i środków materialnych przez duchowieństwo dekanatu kobryńskiego. W ciągu dwóch miesięcy udało się zebrać około 650 kg białego płótna oraz 500 rb. Środki materialne i finansowe przekazano RCzK. Jednocześnie za zbiórki przeprowadzone na terenie parafii dekanatu zakupiono 100 łóżek, które przekazano do szpitala polowego w Kobryniu. Do akcji zakupu włączyli się nauczyciele szkół cerkiewno-parafialnych⁶⁸. Zbiórki pieniędzy w sierpniu 1914 roku przeprowadziło duchowieństwo dekanatu poleskiego i antopolskiego, a w kwietniu 1915 roku parafianie z Bielawic w dekanacie wołkowskim wsparli materialnie żołnierzy 107 Troickiego Pułku Piechoty⁶⁹.

W połowie listopada 1914 roku w specjalnej odezwie do wiernych z prośbą o organizację kolekt na wsparcie rannych i rodzin zabitych żołnierzy oraz osób, które udały się na front, zwrócił się Synod RCP, abp Michał zaś zarządził dodatkową zbiórkę na 18–19 grudnia 1914 roku⁷⁰. W tym czasie kwestę prowadziło Wszechrosyjskie Towarzystwo Narodowej Oświaty im. św. Filareta Moskiewskiego. Jej celem była pomoc finansowo-materialna skierowana do rodzin nauczycieli szkół cerkiewno-parafialnych uczestniczących w wojnie⁷¹.

Z kolei prawosławne klasztory włączyły się w organizację szpitali polowych dla rannych żołnierzy⁷². Pomieszczenia szpitalne zorganizowane w monasterze pw. Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu poświęcili 19 listopada 1914 roku abp Michał i bp Włodzimierz⁷³. W grodzieńskim męskim monasterze pw. Borysa i Gleba uruchomiono punkt wydawania ciepłych napojów, które

⁶⁷ GJW 1914, nr 36–37, s. 376–378; GJW 1915, nr 9–10, s. 70, 72–73. Warto zaznaczyć, że RCzK aktywnie włączył się w 1914 roku w pomoc poszkodowanej ludności cywilnej południowej części guberni chełmskiej podczas jesiennej, tymczasowej, okupacji austro-węgierskiej. Organizacja subsydiowała wówczas na działalność pomocową 5000 rubli (zob. K.P. Pękała, *op. cit.*, s. 143).

⁶⁸ GJW 1914, nr 36–37, s. 438–439.

⁶⁹ GJW 1914, nr 38–39, s. 467–468; GJW 1915, nr 15–16, s. 307–308.

⁷⁰ *Wsiepoddanniejczyj otcziet...*, s. 14; GJW 1914, nr 40–41, s. 403–404; GJW 1914, nr 42–43, s. 414.

⁷¹ GJW 1915, nr 3–4, s. 20–21.

⁷² Podczas ofensywy armii austro-węgierskiej późnym latem 1914 roku na teren Królestwa Polskiego bardzo aktywną pomoc rannym i poszkodowanym rodzinom wykazały prawosławne monastera w Leśnej Podlaskiej, Radeczniczy, Turkowicach, Wirowie i Jabłecznej położone na terenie diecezji chełmskiej — zob. Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1914), sygn. 30, k. 571–576; „Chołmskaja Cerkownaja Żyzn” 1914, nr 21, s. 802–803; K.P. Pękała, *op. cit.*, s. 152–153.

⁷³ GJW 1914, nr 46–47, s. 583.

rozdawano żołnierzom translokowanym z różnych miejsc w trakcie zimowej bitwy na jeziorach w lutym 1915 roku. Grodzieński punkt rozdawał codziennie około 2 tysięcy porcji⁷⁴. Była to jednak kropla w morzu potrzeb.

Problem uchodźstwa i ewakuacji

Początek ewakuacji urzędów, mienia państwowego i cerkiewnego oraz uchodźstwa ludności cywilnej podczas I wojny światowej na terenie guberni suwalskiej oraz grodzieńskiej wiązał się z klęską 2 armii gen. Aleksandra Samsonowa (1859–1914) w bitwie pod Tannenbergiem (26–30 sierpnia 1914 roku) i odwrotem 1 armii rosyjskiej gen. Pawła von Rennenkampa (1854–1918) po przegranej w tak zwanej bitwie nad jeziorami mazurskimi (8–15 września 1914 roku)⁷⁵. Związki operacyjne 8 armii niemieckiej 14 września 1914 roku dotarły do linii Suwałki–Gołdap–Mariampol–Pilwiszki–Szaki, kończąc tym samym operację wschodniopruską⁷⁶. Komendant twierdzy Grodno gen. Michał Kajgorodow (1853–1918) wydał rozkaz, by 14 września 1914 roku konsystorz i kancelaria prawosławnej diecezji grodzieńskiej, na czele z abp. Michałem, rozpoczęły ewakuację do Słonimia. W Grodnie pozostał kierujący konsystorzem wikariusz eparchii grodzieńskiej bp Włodzimierz⁷⁷. Organy zarządzające eparchią powróciły do Grodna 20 października 1914 roku⁷⁸. Pierwsza fala ewakuacyjna ludności cywilnej z terenów guberni suwalskiej, zajętych przez armię niemiecką i zagrożonych działaniami wojennymi, dotarła w pierwszej połowie września do Druskiennik położonych nad Niemnem, na terenie guberni grodzieńskiej⁷⁹. Dwunastego września 1914 roku do mia-

⁷⁴ GJW 1915, nr 7–8, s. 166–167.

⁷⁵ Należy zaznaczyć, że podczas ofensywy rosyjskiej w Prusach Wschodnich w 1914 roku doszło do uchodźstwa ludności cywilnej z tego terenu w głąb Cesarstwa Niemieckiego. Skrajne szacunki historyków określają jej skalę na między 400 000 a 870 000 osób. Zjawisko wykorzystana propaganda niemiecka do budowania negatywnego wizerunku żołnierza rosyjskiego, który — podobnie, jak żołnierz niemiecki — miał brutalnie postępować z cywilami poprzez między innymi: mordy, gwałty, obcinanie części ciała, podpalenia i rabunki. Obraz był umiejętnie podsypany i wyolbrzymiany przez specjalistów od niemieckiej propagandy. O uciekinierach i akcji propagandowej zob. W.B. Łach, *Spółczesność Prus Wschodnich wobec agresji rosyjskiej*, [w:] *Wielka Wojna poza linią frontu*, red. D. Grynberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2013, s. 39–43; P. Burek, *op. cit.*, s. 55–63; B. Rediger, *Rosjanie na Warmii w 1914 roku: przyczynek do cierpień ludności cywilnej*, przeł. R. Wolski, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1, 1996, s. 72–78.

⁷⁶ B. Zawadzki, *Studia z Wojny Światowej*, t. 1. *Kampania jesienna w Prusach Wschodnich. Sierpień–wrzesień 1914 r.*, Warszawa 1924, s. 288; P. Szlanta, *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005, s. 181–183.

⁷⁷ GJW 1914, nr 34–35, s. 369–370.

⁷⁸ GJW 1914, nr 38–39, s. 383.

⁷⁹ Na dziś nie jest znana skala pierwszej fali uchodźców cywilnych z guberni suwalskiej jesienią 1914 roku. Według Tadeusza Radziwonowicza (*Gubernia suwalska w pierwszym okre-*

sta podeszły jednostki niemieckie, a około 15.00 rozpoczął się, trwający trzy dni, ostrzał artyleryjski zabudowań druskiennickich. W jego wyniku zniszczono budynki między innymi synagogi, przytułku żydowskiego oraz szkoły ludowej. Ostrzał artyleryjski wywołał popłoch i panikę wśród miejscowej ludności, ucierpiała też cerkiew pw. Ikony Bogurodzicy „Radość Wszystkich Strapionych”. Według relacji GJW część cywili uciekała do Porzecza i Wilna. W Porzeczcu zorganizowano punkt sanitarny, do którego zwożono rannych żołnierzy i transportowano ich specjalnymi pociągami do Grodna. Jednostki 8 armii niemieckiej 15 września 1914 roku odstąpiły od szturm na miasto oraz zrezygnowały z przeprawy przez Niemen⁸⁰.

W lutym 1915 roku podczas tak zwanej zimowej bitwy na jeziorach mazurskich ewakuowano mniszki z żeńskich monasterów pw. Przemienienia Pańskiego w Teolinie i pw. Narodzenia Bogurodzicy w Krasnymstoku (obecnie Różanystok). Mniszki z ostatniego klasztoru zabrały Krasnostocką Ikonę Bogurodzicy⁸¹. Obie wspólnoty zakonne umieszczono w żeńskim monasterze pw. Narodzenia Bogurodzicy w Grodnie.

Na łamach analizowanego periodyku pojawił się wątek pomocy uchodźcom serbskim i czarnogórskim poszkodowanym podczas jesienno-zimowej kampanii 1914 roku⁸². Słowiańskie Towarzystwo Dobroczynności z Petersburga 29 stycznia 1915 roku zwróciło się do abp. Michała i pozostałych zwierzchników diecezji RCP z prośbą o zorganizowanie 15 lutego 1915 roku zbiórki pieniędzy na organizację pomocy medycznej do Serbii i Czarnogóry. W specjalnym liście organizacja informowała o zakupie i wysyłce medykamentów oraz żywności w dwóch transportach do wymienionych państw bałkańskich⁸³.

Wnioski

Prezentowana analiza periodyku wskazuje na upowszechnienie rosyjskich konserwatywnych idei politycznych wśród kleru posługującego w diecezji

sie Wielkiej Wojny. O migracjach ludności w latach 1914–1915, „Rocznik Suwalsko-Augustowski” 14, 2016, s. 50) do lutego 1915 roku powiat wyłkowyski opuściło 22,2% ludności, władysławowski — 24,5%, a suwalski — 38,1%. Należy pamiętać, że prezentowane straty demograficzne odnoszą się do dwóch wydarzeń militarnych: kontrofensywy niemieckiej z jesieni 1914 roku i tak zwanej bitwy zimowej na jeziorach z zimy 1915 roku, a także do deportacji ludności żydowskiej i niemieckiej z terenu guberni suwalskiej przeprowadzonej przez aparat wojskowy i administracyjny oraz poborów do armii rosyjskiej.

⁸⁰ GJW 1914, nr 40–41, s. 485–497.

⁸¹ GJW 1915, nr 7–8, s. 162–164. Szerzej o monasterze w Krasnymstoku zob. G. Sosna (ks.), *Monaster krasnostocki*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 172–191; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Monografia żeńskiego monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy*, Białystok 2003.

⁸² Ogólnie o sytuacji militarno-politycznej Serbii w 1914 roku zob. m.in. A. Chwalba, *op. cit.*, s. 207–209; J. Pajewski, *op. cit.*, s. 237–239; W. Brodzkiej, M. Górny, *op. cit.*, s. 103–106.

⁸³ GJW, 1915, nr 1–2, s. 7–9.

grodzieńskiej, a także wykorzystanie publikacji w działalności duszpasterskiej w latach 1914–1915. GJW stały się narzędziem propagandowym, służącym między innymi do manipulacji informacją. W pewnym stopniu przyczyniło się to do wpływu duchowieństwa na postawę ludności prawosławnej zamieszkującej gubernię grodzieńską podczas jej ewakuacji w głąb Rosji latem 1915 roku. Trudno ocenić skalę tego zjawiska. Jednocześnie badanie sugeruje wielopłaszczyznową ocenę działalności eparchii grodzieńskiej w skomplikowanych realiach Wielkiej Wojny. Wskazuje na to podjęcie, również trudnej w ocenie z perspektywy analizowanego czasopisma, działalności duszpasterskiej, pomocowej i dobroczynnej skierowanej do cywilnych ofiar wojny, rodzin żołnierzy armii rosyjskiej walczących na froncie i uchodźców. Omówienie powyższych zagadnień oraz historii diecezji grodzieńskiej podczas I wojny światowej będzie możliwe po przeprowadzeniu kwerendy w archiwach białoruskich, litewskich i rosyjskich. Umożliwi to udzielenie prawidłowych odpowiedzi na przedstawione we wstępie problemy badawcze.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie

Kancelaria Gubernatora Chełmskiego (1913–1918): sygn. 122.

Źródła drukowane

Adries Kalendar i Sprawocznaja Kniżka Grodnienskoj Gubernii na 1915 god, Grodna 1915.
Bieżanstwa, red. W. Łuba, Białostok 2000.

Statisticzeskij jeżegodnik Rossii. 1913 g. (god diesiatyj), S. Pietierburg 1914.

Statisticzeskij jeżegodnik Rossii 1915 goda [god odinnadcatyj], Pietrograd 1916.

Wsiepoddanniejszjy otczet obier-prokurora Swiatejszago Sinoda po wiadomstwu prawosław-nago ispowiedanija za 1914 god, Pietrograd 1916.

Prasa

„Chołmskaja Cerkownaja Żyzn”: 1914.

„Grodnienskie Jeparchialnyje Wiedomosti”: 1914–1915.

Opracowania

Bator J., *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*, Kraków 2007.

Bazyłow L., *Historia Rosji*, Wrocław 1985.

Brodziej W., Górny M., *Nasza wojna*, t. 1. *Imperia. 1912–1916*, Warszawa 2014.

Burek P., *Rosja w propagandzie niemieckiej podczas I wojny światowej w świetle „Deutsche Warschauer Zeitung”*, Warszawa 2010.

- Chwalba A., *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Warszawa 2014.
- Choińska M., *Spółczesność miasta Tykocina w XVIII i XIX wieku*, Białystok 2013 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. J. Maroszka, http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1314/1/Choinska_Malgorzata_doktorat.pdf [dostęp: 11.10.2016]).
- Diemjaniuk B., *Bieżeńcy*, Łomża 2006.
- Dmitruk S., *Archimandryta Dionizy (Waledyński) na lamach „Chołmskiej Cerkownej Żyzi”*, [w:] *Ukrajinci Chołmszczyzny i Podlaszszia: istoryczna dolja, duchowna i materialna kultura wprodowni wikiw*. Zbirnyk naukowych prac, Łuńck 2010.
- Dmitruk S., *Cenzura duchowna prasy prawosławnej na terenie wikariatu lubelskiego diecezji chełmsko-warszawskiej i diecezji chełmskiej (1875–1914)*, „Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów” 6, 2010.
- Dmitruk S., „*Chołmskaja Cerkownaja Żyzi” w latach 1906–1911. Przyczynek do problemu badawczego*, „Rocznik Chełmski” 12, 2008.
- Dmitruk S., *Obraz Dumy Państwowej w prasie prawosławnej diecezji chełmskiej*. [w:] *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów Rosji*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądziak, Lublin 2008.
- Dmitruk S., *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).
- Dmitruk S., *Spółczesność miasta Kleszczele w latach 1864–1915 w świetle Pamiatnoej Kniżki Grodnieskoj Gubernii* [w druku].
- Dmitruk S., *Wspomnienia o powrocie z bieżeństwa mieszkańca wsi Wilanowo z 1923 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 43, 2015.
- Dobroński A.C., *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*, Białystok 1980.
- Fionik D., *Jewakuacja carkounaj majomasci u 1915 godzie i sproby jaje wiartannia paslia 1921 goda na przykladzie Bielastoczczyny*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2 (6), 1996.
- Giza A., *Neoslawiści i Polacy. 1906–1910*, Szczecin 1984.
- Głębocki H., *Imperium Rosyjskie wobec kwestii narodowych a problem ewolucji rosyjskiej idei narodowej (w epoce wojny krymskiej)*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. Borejsza, G. Bąbiak, Warszawa 2008.
- Jestem, bo wrócili. Przywracanie pamięci w setną rocznicę bieżeństwa*, red. K. Sawczuk, A. Kondratiuk, A. Szerszunowicz, Białystok 2017.
- Karniałuk W., *Historycznaja demografija pierszaj suswietnaj wajny: bieżanstwa z zachodnich guberniau Rasijskaj imperiji (1914–1917 g.g.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 12, 1999.
- Karniałuk W., *Nastupstwa bieżanstwa Pierszaj suswietnaj wajny dla życharou Grodzienszczyzny*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 45, 2016, s. 72–81.
- Karniałuk W., *Uspaminy byłych bieżancau (1915–1923 gg.) Bielastoczczyny jak krynica pa historyi Bielarusi p. p. XX st. (pa materyjalach zbornika Bieżanstwa 1915 goda)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 18, 2002.
- Klimecki M., *Gorlice 1915*, Warszawa 1991.
- Korzeniowski M., *Uchodźcy z ziem polskich w okresie I wojny światowej*. [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowej?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016.
- Kunkowska-Porębna M., *Chełmskie czasopisma prawosławne przełomu XIX i XX w.*, „Roczniki Humanistyczne” 7, 1986.
- Latawiec K., *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radziński Rocznik Humanistyczny” 2, 2002, s. 43–55.

- Łach W.B., *Spoleczeństwo Prus Wschodnich wobec agresji rosyjskiej*, [w:] *Wielka Wojna poza linią frontu*, red. D. Grynberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2013.
- Miodowski A., *Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostoczczyźnie u progu XX wieku*, „Studia Podlaskie” 24, 2016.
- Mironowicz E., *Spoleczne, religijne i ekonomiczne skutki uchodźstwa 1915 r. w życiu białoruskiej ludności Białostoczczyzny*, [w:] *Wojna i ludzie. Spoleczne aspekty I wojny światowej w Europie Wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015.
- Miranowicz J., *Ustup*, [w:] *Bieżanstwa*, red. W. Łuba, Białystok 2000.
- Müllerowa L., *Organizacja (archi)diecezji wileńskiej w latach 1914–1984*, „Studia Teologiczne” 5–6, 1987–1988.
- Osadczy W., *„Święta Ruś”. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991.
- Pajak J.Z., *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny*, Kielce 2012.
- Pękała K.P., *Migracje ludności w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).
- Połonow A., *W oczekiwaniu na nowy świat: powojenna przyszłość Europy Wschodniej, Bałkanów i Bliskiego Wschodu w koncepcjach środowisk Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu Pierwszej Wojny Światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016.
- Pytel A., *Dzieje Cerkwi prawosławnej na terenie diecezji grodzieńskiej do roku 1900*, „Rocznik Teologiczny” 57, 2016, z. 2.
- Przeniosło M., *Codziennosc ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych w latach Wielkiej Wojny*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016.
- Radziwonowicz T., *Gubernia suwalska w pierwszym okresie Wielkiej Wojny. O migracjach ludności w latach 1914–1915*, „Rocznik Suwalsko-Augustowski” 14, 2016.
- Rediger B., *Rosjanie na Warmii w 1914 roku: przyczynek do cierpienia ludności cywilnej*, przeł. R. Wolski, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 1.
- Rimko O.G., *Jeparchialnyje Wiedomosti 1863–1920 godow na teritorii Bielarusi w otieczestwiennej istoriografii*, „Wiestnik Połockogo Gosudarstwiennogo Uniwersitietu. Seria A. Gumanitarnyje Nauki” 2011, nr 9.
- Rusnak D., *Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 5, 2014.
- Sierakowska K., *Śmierć — wygnanie — głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny. 1914–1918*, Warszawa 2015.
- Sikorska-Kowalska M., *Postawy łódzian w wielonarodowym mieście wobec wybuchu I wojny światowej. Łódź i jego mieszkańcy w 1914 roku w świetle prasy lokalnej*, [w:] *O wojnę powszechną za wolność ludów...I wojna światowa na ziemiach polskich — aspekty społeczne, polityczne i militarne. Studia i materiały*, red. R. Kotowski, L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, Kielce 2014.
- Snopko J., *Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy [1915–1917]*, „Studia Podlaskie” 22, 2014.
- Sosna G. (ks.), *Monaster krasnostocki*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001.
- Sosna G. (ks.), Troc-Sosna A., *Hierarchia i kler Kościoła Prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX–XXI wieku*, Ryboły 2012.
- Sosna G. (ks.), Troc-Sosna A., *Monografia żeńskiego monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy*, Białystok 2003.

- Stępnik K., *Rekonesans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej*, Lublin 1997.
- Surynowicz H., *Organizacja Cerkwi prawosławnej na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, Białystok 2004.
- Szlanta P., *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005.
- Tanty M., *Bośfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.
- Tomkiel M., *Wojna mocarstw. Podlasie 1914–1915*, Białystok 2015.
- Tomkiel M., Markowski M., *Bielsk 1915 r. Zapomniana bitwa. Działania 12. Armii niemieckiej między Górną Narwią a Nurcem w sierpniu 1915 r.*, Białystok 2016.
- Zalewski Z.S., *Dardanele i Gallipoli w polityce i strategii mocarstw europejskich podczas I wojny światowej*, Olsztyn 2001.
- Zawadzki B., *Studia z Wojny Światowej*, t. 1. *Kampania jesienna w Prusach Wschodnich. Sierpień–wrzesień 1914 r.*, Warszawa 1924.